

प्राचीन भारतीय दागिन्यांमध्ये समाज आणि संस्कृतीच्या प्रतिबिंबाचे समाजशास्त्रीय अध्ययन

डॉ. मनीषा अनंतराव मांजरमकर

सहयोगी प्राध्यापक

जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय व संशोधन केंद्र, नवीन नांदेड

Corresponding Author – डॉ. मनीषा अनंतराव मांजरमकर

DOI- 10.5281/zenodo.14870686

गोषवारा :-

प्रागैतिहासिक काळापासून मानवांनी दागिने परिधान केल्याचे पुरावे सापडले आहेत, ज्याचा दीर्घ इतिहास मानला जातो जो सभ्यता आणि संस्कृतीच्या शारीरिक आणि भावनिक दोन्ही पैलूंचा प्रकाश टाकतो. दागिन्यांकडे पाहून तत्कालीन सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीचे स्पष्ट चित्र काढता येते. प्राचीन साहित्य आणि कलेत आढळलेल्या दागिन्यांची उदाहरणे समाजातील प्रत्येक वर्ग आणि स्तर प्रतिबिंबित करतात. समाजातील उच्चवर्गापासून खालच्या वर्गापर्यंत प्रत्येकाने आपल्या कुवतीनुसार आणि आवडीनुसार दागिने घातले आहेत. उच्च वर्गातील लोक रत्नांनी जडलेले सोन्याचे दागिने परिधान करतात असे संदर्भ साहित्यात आहेत. तांबे आणि कवच इत्यादींचे दागिने घालणाऱ्या सामान्य वर्गाचे संदर्भ आहेत. दागिन्यांच्या आधारावर, समाजाच्या आर्थिक पैलूंचे उद्घाटन सिंधू संस्कृतीपासूनच होऊ लागते, जे नर्तक पुतळा आणि मोहेंजोदारो येथून सापडलेल्या इतर मातीच्या मूर्तींमध्ये फरक करून पाहिले जाऊ शकते. मौर्य काळातील यक्ष-यक्षिणीचे दागिने एका उच्चवर्गाला सूचित करतात, जो पुढे शुंग, कुशाण आणि गुप्त कालखंडातील साहित्य आणि कलेचा जिवंत साक्षीदार बनतो. त्याचप्रमाणे दागिन्यांच्या आधारे संबंधित लोकांचे धार्मिक जीवन आणि श्रद्धा यांचीही माहिती मिळते, असे म्हटल्यास त्यात अतिशयोक्ती होणार नाही. भारतातील या आधुनिक युगातही अशी कोणतीही जात किंवा पोटजाती नाही जी काही विशिष्ट धार्मिक समजुतींना अनुसरून दागिने घालत नाही. अथर्ववेदात असा उल्लेख आहे की हस्तिदंत धारण केल्याने आदित्य हस्तविरचास प्रगट वृद्ध यशो, आदित्य यांच्या गौरवाप्रमाणे वैभव व कीर्ती मिळते.

बिज संज्ञा :- दागिने, समाज आणि संस्कृती, स्त्रियांची संपत्ती, धार्मिक श्रद्धा, उच्च वर्ग, निम्न वर्ग, साहित्य.

प्रस्तावना :-

मनवाच्या सभ्यता आणि संस्कृतीच्या विकासात नैसर्गिक सौंदर्याची भावना इतकी महत्त्वाची आहे की ती स्पष्टपणे समजून घेतल्याशिवाय, संस्कृतीचा महत्त्वपूर्ण अभ्यास करणे शक्य नाही. माणसाची सौंदर्याची आवड अनेक प्रकारे व्यक्त केली गेली आहे. ज्यामध्ये ते दागिन्यांमध्ये सर्वात जास्त आणि स्पष्टपणे प्रकट होते. दागिन्यांना संस्कृतीचा कणा म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही, कारण संस्कृतीच्या उदयाबरोबर श्रृंगारचा उदय झाला आहे आणि वैयक्तिक श्रृंगार माणसाच्या विविध पैलूंना स्पष्ट करत नाही तर त्याच्यावर प्रभावही टाकतो. दागिन्यांमधून सामाजिक स्तरीकरण, जात, नागरी आणि ग्रामीण जीवन वेगळे केले जाऊ शकते. प्रागैतिहासिक जीवन बाजूला ठेवून, सिंधू संस्कृती ही एक शहरी संस्कृती होती, ज्याचे अवशेष समकालीन नागरी जीवन प्रकट करतात. यानंतर आर्य संस्कृती प्रामुख्याने ग्रामीण संस्कृती

प्रकट करते. आर्य, द्रविड, आदिम जमाती आणि समांतरपणे येणाऱ्या बहुसंख्य आक्रमक वंशांनी मिळून इथल्या सभ्यतेला एक अनोखा आकार दिला आहे. दागिन्यांच्या संदर्भात, प्राचीन भारतीय शिल्पकलेतील दागिन्यांमधून समाजातील कोणत्याही वर्ग, जात किंवा व्यवस्थेची कल्पना येते.

उद्देश :-समकालीन समाजातील दागिन्यांचे प्रकार आणि ते परिधान करण्याच्या विविध विचारधारा यांचा अभ्यास.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये द्वितीय स्त्रोतांचा वापर करून शोधनिबंध लेखन करण्यात आले आहे ज्यामध्ये पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, शोधनिबंध, दैनिक लेख, शासकीय अहवाल इ. चा वापर करण्यात आलेला आहे.

प्राचीन भारतीय दागिन्यांमध्ये प्रदर्शित झालेला समाज आणि संस्कृती :-

प्राचीन भारतीय दागिन्यांमध्ये प्रदर्शित झालेला समाज आणि संस्कृती एकीकडे त्या काळातील सोनारांचे

तांत्रिक कौशल्य आणि मानवी समाजाचे कलात्मक प्रेम व्यक्त करते, तर दुसरीकडे सामाजिक स्त्रीकरणाच्या अभ्यासातही ती महत्त्वाची भूमिका बजावते. विविध कलंकांमध्ये दागिन्यांचे अत्याधिक प्रदर्शन हे दागिन्यांकडे मुत्सद्दी वर्गाचे आकर्षण दर्शवते. दागिन्यांचे हे आकर्षण सर्वसामान्य वर्गातही नक्कीच असावे. कारण शिल्पांमध्ये ते अनेकदा समान अर्थाचे दागिने घालताना दाखवले आहेत. त्यामुळे समाजातील सामान्य वर्ग दागिन्यांच्या वापरात उच्च वर्गाचे अनुकरण करत असावा. जहागिरदारांनी राजासारखेच दागिने परिधान केल्याचा उल्लेख अनेकदा आढळतो. दागिने देखील त्यांच्या पदाचे आणि प्रतिष्ठेचे निदर्शक होते. 'हर्षचरित' वरून स्पष्ट होते की त्या काळात सामंत, महासमंता, मांडलिक, राजा, महाराजा इत्यादी राजांच्या विविध श्रेणींसाठी विविध प्रकारचे मुकुट आणि पाटी होत्या. यासोबतच 'हर्षचरित', 'कादंबरी', 'कर्पूरमजारी' या ग्रंथात राजघराण्यातील महिलांनी परिधान केलेल्या मौल्यवान दागिन्यांचा उल्लेख आहे. कुट्टानिमत्तमध्ये एका श्रीमंत व्यापाऱ्याचा तरुण मुलगा सोन्याच्या दागिन्यांनी सजल्याचे उल्लेख आहेत.

अलंकाराच्या दृष्टीकोनातून, सामान्य वर्गाने परिधान केलेले बहुतेक दागिने साध्या अलंकाराने किंवा त्याशिवाय सुशोभित केलेले होते, तर देव वर्गाच्या मूर्तीमध्ये, ज्यांना आपण उच्च वर्गाचे प्रतिबिंब मानू शकतो, अतिशय अत्याधुनिक आणि जटिल अलंकार-मुक्त दागिन्यांचे चित्रण केले गेले आहे. साहित्यिक संदर्भात, सामान्य लोक मणी आणि तांब्यापासून बनवलेले दागिने परिधान करतात असे संदर्भ आहेत. कुट्टानिमत्तनुसार, अधिकाऱ्यांच्या मुलासोबत आलेल्या तांबूल-परिणी महिलेचा हार काचेच्या मण्यांनी बनवला होता. पितळेचे दागिने सामान्य स्त्रिया परिधान करत असत असा उल्लेख 'नैषाध्याचरितमध्ये आहे, परंतु काही वेळा अशा घटनाही आढळतात, जेव्हा राणीच्या दासींनीही असेच दागिने परिधान केले होते, ज्याला निःसंशयपणे राजवाड्याची सजावट मानता येईल. याचा पुरावा शिल्पांमध्ये देखील उपलब्ध आहे, तर कुट्टनातील परिचारिका देखील मुख्य आकृतीप्रमाणेच दागिने परिधान करताना दर्शविली आहे. या अपवादात्मक परिस्थितीवर उपायही साहित्यात सापडतो. 'गौडवाहोमध्ये शाही वर्गाकडून चाकरमानी सेवकांना लाभ मिळत असल्याचा उल्लेख आहे, 'हर्षचरितमध्येही हर्षाचा विशेष कृपावंत महातेहर दौरिक परियात्रा, ज्याने माणिक पदक धारण केले आहे, त्याचा उल्लेख आहे. कानात मणिकुंडल आणि पुका भुली सोबतच सम्राटाच्या विशेष कृपेने फुललेल्या कमळांची माळ डोक्यावर घातली. हर्षवरित शबर यांनी बांगडी परिधान केलेल्या तरुणाचा उल्लेख केल्याने हे स्पष्ट होते की समाजातील सामान्य वर्ग जरी मौल्यवान दागिने

वापरण्यास सक्षम नसला तरी दागिन्यांचे आकर्षण या वर्गातही होते आणि त्यामुळेच दागिन्यांचा वापर केला जात असे. त्याही दागिन्यांच्या आधारे तत्कालीन समाजाच्या आर्थिक स्थितीचा विचार केला तर लक्षात येईल की तत्कालीन अर्थव्यवस्थेची एक महत्त्वाची बाब म्हणजे चलनाची कमतरता. अशा परिस्थितीचा विचार करता आपल्याला असे दिसून येते की सोन्या-चांदीच्या दागिन्यांचा संचय हा आर्थिक आधार आणि मालमत्ता म्हणून वरचढ ठरला असावा. कदाचित हेच कारण असावे की या काळातील साहित्यकृतींमध्ये राजाच्या उत्कर्षाचे वर्णन दागिन्यांच्या अभिव्यक्तीतून केले गेले आहे. अबुझैदुल हसन सिराजी लिहितात की त्यांना (भारतीय राज्यकर्त्यांना) रत्नांनी दागिने सजवण्याचा शौक होता आणि राजाच्या जयमालाची किंमत दोन लाख दिनार होती.

दागिन्यांमुळे समाजात घडणाऱ्या गुन्हेगारी घटनांवरून त्यांचे आर्थिक महत्त्वही स्पष्ट होते. क्षेमंद्रने दागिन्यांच्या लोभापोटी एका महिलेच्या हत्येचा उल्लेख केला आहे. संकटाच्या वेळी दागिने हा निःसंशय महत्त्वाचा आर्थिक आधार होता. या विधानाचा पुरावा म्हणून, महमूद गझनवीच्या हल्ल्याच्या वेळी स्त्रियांनी आपले सोन्याचे दागिने युद्धासाठी दिले होते, या पुराव्याच्या प्रकाशात, दागिन्यांचा आर्थिक वापर केला या प्रवृत्तीचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू नारदांनी स्त्रीधन म्हणून पूर्णपणे संरक्षित केला आहे. क्षेमंद्र यांनी लिहिले आहे की, अडचणीच्या वेळी सोने उपयुक्त आहे. निःसंशयपणे दागिन्यांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर जनतेने केला असता, ज्यांच्या राज्यकर्त्यांना संकटकाळी राज्याला आर्थिक मदत करण्याचे आश्वासन दिले गेले असते. या संदर्भात 'फरिश्ता' या विधानाचा उल्लेख करणे योग्य वाटते, ज्यानुसार महमूद गझनवीच्या भारतावर स्वारीच्या वेळी हिंदू स्त्रियांनी आपली मौल्यवान रत्ने विकून युद्धासाठी साधनसंपत्ती गोळा करण्यात शक्य तितकी मदत केली. दागिने आणि वितळणारे सोने हे आजही सर्व वर्गांमध्ये (उच्च आणि खालचे) दागिने घालण्याचे एक महत्त्वाचे साधन आहे. जालोकांच्या सामाजिक स्थितीचे प्रदर्शन करण्यासाठी ते एक माध्यम मानले जाते. प्राचीन काळात तसेच सध्याच्या काळातही, दागिन्यांमुळे सामाजिक गुन्हांमध्ये झालेली वाढ आणि संकटकाळात आर्थिक आधार म्हणून त्यांचा वापर हे आर्थिक दृष्टिकोनातून दागिन्यांचे जुने महत्त्व दर्शवते.

प्राचीन भारतामध्ये, दागिने हे केवळ वैयक्तिक शोभेचे साधन नव्हते तर ते मनुष्याच्या भौतिक जीवनाशी देखील निगडीत होते, म्हणून दागिन्यांच्या वापराचे कारण मनुष्याच्या धार्मिक भावना, विधी आणि अंधश्रद्धा होते. यामध्ये, उपनयन संस्कारांतर्गत गुरूंनी परिधान केलेले यज्ञोपवीत आणि मेखळा, जे सुरुवातीला मुंज आणि सुत इत्यादींनी बनवलेले होते, नंतर रत्नादीचे बनवले गेले आणि रत्नोपवीत आणि रतनमेखल या नावाने दागिने म्हणून वापरले जाऊ लागले. कर्णभेद संस्कारानंतरच कानात

दागिने घालायचे. यासोबतच बांधांखासारख्या दागिन्यांच्या संदर्भात धार्मिक भावनाही प्रमुख होत्या. याशिवाय काही दागिने खास प्रसंगी घालायचे. त्यांपैकी छनवीर हा उदाच्या पोशाखात परिधान केलेला अलंकार उल्लेखनीय आहे, जो विशेषतः लष्करी पोशाखाशी संबंधित होता. कलंकांमध्ये देव आणि सैनिकांसोबत महिषमर्दिनी देखील परिधान केलेले दाखवले आहे.

दागिने बनवण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या धातू आणि रत्नांच्या संदर्भातही काही समान समजुती आढळतात. यजुर्वेदात असा उल्लेख आहे की सोने धारण करणाऱ्याला दानव आणि पिशाच इजा करत नाहीत." अथर्ववेदात सोने, चांदी आणि धातूचे महत्त्व सांगताना, सोन्याला कुष्ठरोग आणि दैवी क्रोधापासून, चांदीला अंतराळ आणि धातूपासून संरक्षण असे म्हटले आहे. पृथ्वीचे दुःखांपासून रक्षण करते असे म्हटले जाते. विविध प्रकारची रत्ने धारण केल्याने देव संतुष्ट होतात, असा उल्लेख मानसोल्लासमध्ये आहे.

निष्कर्ष :-

प्राचीन भारतात दागिन्यांचा वापर केवळ व्यक्तीचे सौंदर्य वाढवण्यासाठीच केला जात नव्हता तर सामाजिक आणि आर्थिक संस्कृतीच्या रूपात त्याच्या वापरातील इतर बाबीही महत्त्वाच्या होत्या. सामाजिक जीवनात, दागिन्यांकडे परंपरा, चालीरीती, सण, आणि शुभ प्रसंगी म्हणजेच विधी आणि संस्कार यांचा समावेश असलेले सामाजिक वर्तनाचे माध्यम म्हणून पाहिले जाते. जरी धातूपासून दागिने बनवण्याआधीही, झाडाच्या बिया, शंख, शिंपले, गोवऱ्या, मणी आणि मोती यासारख्या दागिन्यांना आर्थिक स्वरूपात आर्थिक महत्त्व होते. परंतु धातूच्या दागिन्यांचा सामान्य कल एखाद्या व्यक्तीची, कुटूंबाची किंवा कुळाची सामाजिक प्रतिष्ठा प्रस्थापित करू लागला असताना, त्याने प्रतिष्ठा सुरक्षित ठेवण्याचा आणि संकटाच्या वेळी आधार प्रदान करण्याचा पाया घातला, जो कालांतराने आर्थिक सुरक्षेचा भक्कम पाया बनला. याशिवाय धार्मिक दृष्टिकोनातून दागिने वापरण्याची प्रथा आजही पाहायला मिळते. आपण वेदांमध्ये पाहतो की सोने धारण केल्याने आयुर्मान वाढते असा आर्यांचा विश्वास होता. हा समज अजूनही अरब रहिवाशांमध्ये प्रचलित आहे की जर एखाद्या व्यक्तीने फिरोजा घातला असेल आणि त्याच्यावर आपत्ती आली तर प्रथम फिरोजा तुटतो. अशाप्रकारे, हे स्पष्ट आहे की मनुष्याच्या अलंकाराच्या प्रेमाव्यतिरिक्त, त्याची सामाजिक, आर्थिक आणि अगदी धार्मिक स्थिती देखील ज्ञात आहे, ज्याचा अभ्यास सभ्यता आणि संस्कृतीच्या शारीरिक आणि भावनिक दोन्ही पैलूंचा परिणाम करतो.

संदर्भ सूची :-

1. अग्रवाल, वासुदेवशरण, हर्षचरित एक सांस्कृतिक, पृ. 68 2.
2. कुट्टनीमतम्, दामोदर गुप्त कृत अत्रिदेव विद्यालंकार (अनु.) वाराणसी, 1961, पृ. 66, 67
3. इलियट एण्ड डाउसन, इण्डिया एज टोल्ड बाई हिज ओन हिस्टोरियन्स, भाग-2. पृ. 11
4. मोतीचन्द्र, क्षेमेन्द्र और उनका समाज, प्रयाग, 1984, पृ. 179
5. इलियट एण्ड डाउसन, पूर्वोक्त, भाग-2, पृ. 126
6. यादव, ए.एलन., प्राचीन हिन्दू विधि, वाराणसी, 1981, पृ. 81
7. मोतीचन्द्र, प्राचीन भारतीय वेशभूषा, प्रयाग, 2007. पृ. 117
8. भारत वर्ष का इतिहास, इलियट एण्ड डाउसन, अनु मधुर लाल शर्मा, आगरा, 1974, खण्ड-2, पृ. 26
9. राय गोविन्द चन्द्र, वैदिक युग के भारतीय आभूषण, वाराणसी, 1965, पृ. 36-37
10. मिश्र, शिवशेखर, मानसोल्लास एक सांस्कृतिक अध्ययन, वाराणसी, 1966, पृ. 280।